

‘રોમ રોમ નયી આનંદ – અંધોળ’

• જયંત મેઘાણી

ઇટલી દેશના ઉગમણે કિનારે આદ્રિઆતિક સાગરની છોળો પણ શમીને ઉદાસ બની ગઈ હશે, ત્યારે આન્તોનેલ્લા નામે એક દીકરી પોતાના ઘરમાં પ્રભુપ્રાર્થના કરતી હતી : ‘પિતાની યાતનાનો હવે અંત આણજે, હે દેવા!’ તો એની મા રોઝાલ્બા દેવળમાં ઇસુ ભગવાનને અરદાસ કરતાં હતાં : ‘હે પ્રભુ, મારા પ્યારા પ્રધુમ્નને હવે તારે ખોળે મેલું છું, તારા પુત્રને શીળો લેપ દેજે!’ એ જ ટાણે થોડે દૂર પેસ્કારા નગરની ઇસ્પિતાલમાં પ્રધુમ્ન તન્નાના દેહે આખરી વિરામ લીધો, ને પ્રાણનું પંખી દિગંતની વાટે પાંખો ફફડાવી ગયું. દિવસોથી કાયાના પિંજરને ઘમરોળતી વેદનાઓ વિરમી ગઈ. જીવનને જેણે ઉત્સવ બનાવીને ગાયા કરેલું કે ‘રોમ રોમ નયી આનંદ-અંધોળ’ એ કવિ-ચિતારો-છબિકાર – જીવનનો કવિ – પોતાનો અસબાબ સંકેલીને પરમને પંથે પળ્યો. ઑગસ્ટની 30મીની એ સવાર હતી.

કેટલાય દિવસથી દીકરી આન્તોનેલ્લા પ્રધુમ્નભાઈની આવરદા લંબાવવાના ઉપચારમાં મચી પડી હતી, પણ પ્રેમાવતાર પિતા એને વીનવતા હતા: “બેટા, હવે નથી જીરવાતી આ યાતના. મને રોક મા, જવા દે. આપણો લગાવ મારી પીડા બની ગયો છે.” આન્તોનેલ્લા કહે છે, “છેલ્લા દિવસો દરમિયાન પડી જવાથી કરોડરજીને એવું નુકસાન થયું હતું કે પપ્પાને જીવનપર્યંત ‘વ્હીલ-ચેર’ના બંદી બનવાનું થાત.” વરસોથી દમનો વ્યાધિ તો પજવતો હતો જ; હવે કીડનીની તકલીફ પણ ભળી હતી. દેવળ જૂનું થયું હતું.

*

પૂર્વજો ભાવનગર પાસેના અધેવાડા ગામના હોવાના સગડ લઈને પ્રધુમ્નભાઈ એકવાર ભાવનગર આવેલા ત્યારે, હવે તો ભાવનગરનું પાદર કહેવાય એવા એ ગામે અમે ગયેલા, પણ વડવાઓ દહાણુ વસવા ગયા હશે ત્યારના સ્મૃતિ-અવશેષ કોઈ જૈફ જણ કનેથી પણ મળેલા નહીં. દહાણુમાં લાકડાનો વેપાર સંકેલીને તન્ના કુટુંબે 1938માં મુંબઈને વતન બનાવ્યું. અત્યારે થોપાટી પર જે ઘરમાં પરિવારનો એક વેલો વસે છે એ જ પ્રધુમ્નનું પણ ભારતમાંનું થાનક. (મારાં બા-બાપુજી એ

પહેલા એ જ બ્લૉકમાં રહેલાં તેનું સ્મરણ એ અમને બહુ રસપૂર્વક કહેતા.) આમ, કાઠિયાવાડ સાથેનો એમનો નાતો સીધો નહીં, પણ સાહિત્યના ઘેરા સંપર્ક એમને તળપદા સંસ્કારજળ પિવાડ્યાં હશે. અને પછી તો એમની કવિતામાં અને એમની ચિત્રસંપદામાં આ તળપદા રંગો ભરપૂર ઝિલાયા છે. જેવા કાઠિયાવાડમાં, તેવા જ રાજસ્થાનમાં, તેવા જ ઉત્તર ભારતમાં કે પંચસિંધુ-ભૂમિ પંજાબમાં.

1954-55ના અરસામાં પ્રધુમ્નભાઈને મહેન્દ્રભાઈએ ભાવનગર નોતરેલા, ‘યુગવંદના’નાં કેટલાંક કાવ્યોના ભાવોને અભિવ્યક્ત કરતાં ચિત્રો કરવા માટે. મારી એ તરુણવયની સાંભરણો તો ભુંસાઈ ગઈ હશે. એ પછીનાં વરસોમાં ક્યારેક મળવાનું બન્યું હશે : બસ, એ જ સદા હસતો ચહેરો, ને એ જ રસભરી વાતશૈલી, સૃષ્ટિના સકલ રસો માણવાનો અને સાથે હોય તેને તેમાં સહભાવક બનાવવાનો ઉમળકો : પ્રધુમ્નભાઈની પ્રકૃતિની આ મુદ્રા જીવનપર્યંત જળવાયેલી રહી. ત્રીસેક વરસ પહેલાં યુરોપની રખડપટ્ટીએ નીકળ્યો હતો ત્યારે એક દિવસ કોમો જઈને ઊભો રહ્યો. પહેલીવાર એમનાં સહચરી રોઝાલ્બા અને એમનાં ત્રણ સુંદર સંતાનો સાથે પરિચય થયો. બે-ત્રણ દિવસના એ સહવાસે રોઝાલ્બાએ સ્વજન બનાવી દીધાં. મોટી દીકરી આન્તોનેલ્લા, નાની નીરા, અને બેઉ બહેનોનો ભઈલો નિહાર. પરિવાર જાણે પાંચ પરિદાંનો આશિયાનો. રોઝાલ્બા ચિત્ર-શિક્ષિકા. સાથે ઉત્તમ ગૃહિણી, ઉત્તમ માતા. એમનું આતિથ્ય મહેમાનને ઘરના બનાવી દે. ઘરમાં ભારતીય જીવનનું વાતાવરણ. કાઠિયાવાડી, રાજસ્થાની, પંજાબી લોકકળાની જણસોથી ખચિત ઘર જાણે નાનું એવું સંગ્રહાલય. બેકકખંડમાં એક કાઠિયાવાડી પટારો. રોઝાલ્બા કહે : ‘આમાં મારું આણું ભર્યું છે.’

આલ્સની ગીરીમાળામાં જાણે ત્રણ પેંથી પડી હોય એવી ત્રણ સરોવર-સેર : તેમાંની એક પેંથી એટલે કોમો સરોવર. તેને તીરે નામેરી આ નમણું કોમો નગર ઇટલી દેશના ઓતરાદે સીમાડે પહાડોની ગોદમાં ઝૂલે છે. એક સવારે સરોવર જોવા લઈ ગયા અને ઇટલીના લોકજીવન વિશેની તરેહતરેહની વાતો કરતા ગયા. રોઝાલ્બાએ કલાકો સુધી ગાડી ચલાવીને ગ્રામપ્રદેશ

બતાવ્યો. નજીકના ગામમાં ઇટલીના તળપદા જીવન વિશેનું ખુલ્લું પ્રદર્શન જોવા ગયા. ત્યાં છેવટે મુલાકાતી-પોથીમાં અભિપ્રાય લખી દેવાનો હતો. પ્રધુમ્નભાઈ કહે, ‘અંગ્રેજી અને ગુજરાતી બન્ને ભાષામાં લખો’.

રોઝાલ્બા-પ્રધુમ્નના મિલનયોગની વાત પરીકથા-શી રમ્ય છે. મિત્રોની મિજલસ હોય કે ભાવકોની સલા હોય, પ્રધુમ્નભાઈ એમની એ વિશ્રંભકથા તન્મયતાપૂર્વક માંડે. એમાં એમના આગવા લહેકા ભળતા જાય. પ્રધુમ્નભાઈના સ્વમુખે જેમણે એ કહાણી સાંભળી હશે એમને એમના મધુર સહજીવનની પ્રતીતિ થયા વિના ન રહી હોય. પરિપૂર્ણ દામ્પત્યનું આવું નિર્માણ તો દીનાનાથે નવરાશની પળોમાં જ કર્યું હશે એમ માનવાનું મન થાય. ભાવનગર આવે ત્યારે કે અમદાવાદમાં ઉષાબહેન [ઉપાધ્યાય]ને ઘેર પડાવ હોય ત્યારે, સવારની નાસ્તા-બેઠકમાં દિવસનો આરંભ પ્રધુમ્નભાઈ રોઝાલ્બાની વાતથી કરે, કરે અને કરે. પ્રસન્ન દામ્પત્યની એ ક્યારીમાં જે ત્રણ ફૂલ ખીલ્યાં એમણે પણ માતા અને પિતાના કલાસંસ્કારો ઝીલ્યા. નાનો પુત્ર નિહાર પ્રયોગશીલ સ્થપતિ બન્યો છે. વચેટ દીકરી નીરા ઇટલીની એક રેશમ કમ્પનીમાં ફેશન ડિઝાઇનર છે. અને પહેલા ખોળાની આન્તોનેલ્લા સંકોચ સાથે કહે છે, ‘હું મારા પિતાની વારસદાર છું : આઈ એમ ડૉક્સ યાઈલ્ડ’. પિતા સાથે ચૈતસિક સંગ હતો. પ્રધુમ્નભાઈની છબિકળાનું અનુસરણ કરતી આન્તોનેલ્લા પણ સર્જનના પંથ પર ડગ માંડી રહી છે.

‘છોળ’ કાવ્યસંગ્રહના પ્રકાશનના કામે અમદાવાદ જવાનું હતું. મેં પૂછ્યું, ‘હોંટેલમાં રહેશું?’ કહે : ‘કોઈને ઘેર રહેવાનું ન બની શકે?’ મેં વિકલ્પો આપ્યા તેમાંથી એમણે ઉષાબહેન ઉપાધ્યાયના ઘર ઉપર પસંદગી ઉતારી, અને અમે ત્રણ દિવસનો જાણે શિબિર રચ્યો. ઉષાબહેન તો હતાં જ, એમનાં સંતાનો કૌશલ અને જિગીશા પણ હતાં. રાજકોટથી યજ્ઞેશ દવે પણ જોડાયા. પ્રધુમ્નભાઈ એટલે રસ અને ઉલ્લાસનો પ્રપાત.. જીવનના કણકણમાંથી રસ શોધી કાઢે, અને ઉલ્લાસને પ્રસરાવે. એક સાંજરે ઉષાબહેનના ઘરમાં વાતમેળો થઈ ગયો. જીવતરનું સંભારણું બની જાય એવી હાસ્યની છોળો ઊડી હતી. પ્રધુમ્ન-મુદ્રા કહી શકાય એવી એ લાક્ષણિક છબિ આજે પણ નજર સામે ખડી થાય છે. વળતે દિવસે રવિવાર હતો. સાબરમતીના પટમાં ગુજરીમાં અમે ફરતાં હતાં, પણ પ્રધુમ્નભાઈ જૂનાં વાસણની એક લારી પાસે ઊભાઊભા કોઈ વાસણ તપાસતા હતા. છેવટે પસંદ કરેલું પાત્ર લીધું. પછી ફોડ પાડ્યો કે ‘કાલે રોઝાલ્બાનો જન્મદિવસ છે : તેને માટે છે’. એ દંપતીના જૂનાં વાસણોના સંગ્રહમાં ઉમેરો.

ચિત્રકારે કેમ્બેરાનો કસબ હસ્તગત કર્યો. પ્રધુમ્નભાઈની આંખો

સચરાચરમાં કુદરતે વેરેલી અપરંપાર રસપ્રદ રચનાઓ શોધવા મંડી. ગટરના ઢાંકણા પર ઢોળાયેલા તેલમાં, હારબંધ ગોઠવેલી મીઠાની ગુણોમાં, કે પ્લાસ્ટિકના કાણાવાળા પાટિયામાં, અને બારીના કાચ ઉપર બાઝેલાં વરસાદી જલબિંદુઓમાં પણ એમને આકૃતિઓ દેખાણી અને તેને તસ્વીરોમાં ઝડપી લીધી. અમેરિકાનાં મહાનગરોની એકધારી સ્થાપત્ય-રચનાઓમાં એમણે વિશિષ્ટ ભાતો (‘પેટર્ન્સ’) શોધી. આને એમણે ‘અલ્ટ્રેટ્રેક્ટ’ છબિકલા કહી. એકવાર ભાવનગર ઊતરતા વિમાનમાંથી મીઠાના અગર જોયા, ને આવીને કહે, ‘અગરો જોવાનું બની શકે?’ ગયા જોવા. ત્યાં એમની નજર ફરી ‘પેટર્ન્સ’ શોધવા મંડી, કેમેરાની કીકીઓમાં એને ઝડપવા લાગ્યા. આ એમની છબિકળાનો આસ્વાદ એમણે ભાવનગરમાં મિત્રવૃંદને સ્લાઈડ બતાવીને કરાવેલો. છેલ્લાં વરસોમાં એમણે વૃક્ષોના પર્યાગુચ્છોની અનેક તસ્વીરો લીધી. ‘નિસર્ગની પર્યાલિપિ’ એવા નામ હેઠળ આ કૃતિઓનું પ્રદર્શન કરવાની એમની ઇચ્છા હતી. (આવી પાંચ છબિઓ એમણે ‘છોળ’માં મૂકી છે.) એમની કાવ્યકળામાં એક નવીન અખતરો આવ્યો એ હાઈકુ-રચનાનો.. આમ તો, છેક ‘60ના દાયકામાં — હજુ ઇટાલીઅન ભાષાનો મહાવરો નહોતો ત્યારે — એક રાષ્ટ્રીય સ્પર્ધામાં એમના ઇટાલીઅન હાઈકુને પહેલું ઇનામ મળેલું. એ પછી સુષુપ્ત રહેલો એમનો હાઈકુ-રસ પાછો સળવળ્યો, અને મૌલિક અને અનુવાદિત હાઈકુ રચાતાં રહ્યાં : અંગ્રેજીમાં, ઇટાલીઅનમાં અને ગુજરાતીમાં. એક પત્રમાં લખ્યું: “એક અકળ ઘટના : આપણી બીચ ચાલતી રહેતી ‘ટેલિપથિક’ આપ-લે : તમે ‘તણખલાં’ની તૈયારીમા ગળાડૂબ હશો એ જ અરસામાં હુંયે હતો ‘ઇન્ટરનેટ’ દ્વારા જાપાની હાઈકુના અભ્યાસમાં. કંઈ કેટલીય ‘વર્ચ્યુઅલ’ સફરો કરી જાપાનની છેલ્લા વરસ-દોઢ વરસ દરમિયાન ને એ અનુભવા થકી જન્મ્યાં સિતેર-એંશી જેટલાં અંગ્રેજી હાઈકુ. ને પછી ઉમળકો થઈ આવ્યો જાપાનની હર સાલ યોજાતી બે’ક આંતરરાષ્ટ્રીય હાઈકુ સ્પર્ધા મહીં ભાગ લેવાનો... મને ત્રીજું ઇનામ મળ્યું!”

એ 2000ની સાલ હતી. ‘છોળ’ના છાપકામ નિમિત્તે ભાવનગર આવેલા અને ઘણા દિવસો સુધી એમની સોબતનો લાભ મળેલો. કાવ્યસંગ્રહનું કમ્પોઝકામ જ્યાં થતું હતું એ એક મિત્રના મથક પર કલાકો સુધી બેસીને પ્રૂફનું મઠારકામ કર્યા કરતા. ઝીણીમોટી ગોઠવણીઓ કરાવે, બદલાવે, ફરી બદલાવે : આટલી ચીવટથી કામ કરનાર જણ કમ્પ્યૂટરના એ કારીગરોએ પહેલીવાર દીઠો. સામાન્ય કારીગર હોય તો આવી ‘ચીકાશ’થી કંટાળી જાય. પણ પ્રધુમ્નભાઈ તો મિત્રો બનાવવાની કળાના માહેર. થોડીવારમાં તો સામા માણસને

પોતાનો બનાવી લે, તેના જાણે સ્વજન બની જાય. 'છોળ'નું કમ્પોઝકામ કરનાર જુવાન હરેશની સાથે મૈત્રી સાધી લીધી. જાણ્યું કે હરેશના પિતા વણકર છે, ત્યારે કહે, 'મને તમારે ગામ લઈ જશો? તમારું વણાટકામ જોવું છે'. ને એક દિવસ હરેશભાઈની સાથે ઊપક્રમ વાળુકડ. એમનો તળપદો કસબ બરાબર જોયો. કારકિર્દીનો આરંભ પ્રધુમ્નભાઈએ મુંબઈના વણકર સેવા કેન્દ્રના ડિઝાઈનર તરીકે છેક 1959માં કરેલો. અને ચિત્ર-શિક્ષિકા તરીકે નિવૃત્ત થયા પછી રોઝાલ્બાએ પણ વણાટકામને કલા-માધ્યમ બનાવેલું; ઘરમાં જ શાળ ગોઠવેલી. પ્રધુમ્નનાં સાગર-ચિત્રો અને રોઝાલ્બાએ વણાટમાં નીપજાવેલી સમદર-લહરોની જુગલબંદી જેવું સહિયારું પ્રદર્શન પણ એમના કોમો નગરમાં યોજાયેલું. ભાવનગરની એ જ ખેપને આગલે દિવસે મુંબઈથી ફોન આવે છે : “ 'નવનીત-સમર્પણ'માં ભાવનગરનાં પક્ષીઓ વિશે લેખ છે; તેના લેખક નવનીત ભટ્ટને મળવું છે.” પછી તો નવનીતભાઈ એમને વિક્ટોરીઆ પાર્ક અને કુંભારવાડામાં ચાચાવર પંખીઓ જોવા લઈ ગયા. મને ડગલે ને પગલે તાજજુબી થતી હતી : આ માણસની જ્ઞાન-સંવેદના કેવી અખૂટ છે!

પ્રધુમ્નભાઈ એટલે સંવેદનોનો સાગર. જેમ હાસ્યની છોળો ઉડાડી શકે, તેમ મનુષ્યલીલા તેને હલાવી-રડાવી પણ શકે. ઇટલીમાં ઘરસંસાર માંડ્યો હતો હજુ તો, રોટલો અને ઓટલો — બન્નેની કાળી શોધમાં હતાં. બે જણને અને ફૂલ સરીખી દીકરીને સમાવી શકે એવા આશરાની શોધમાં વર-વહુ મરણિયાં થઈને મચ્યાં હતાં. ધીરજનો છેડો આવી ગયો હતો. એ જ વખતે એક સાવ અજાણ્યા યુગલે કોઈ પિછાન, કોઈ ભલામણ, કોઈ અનામત-અંડવાન્સ માગ્યા વિના, માત્ર એટલું જાણ્યું કે આ ગૌરવરણો જુવાન આપણા મુલકનો નહીં, ગાંધીના દેશનો છે, ને, બસ, પોતાના નાના માળામાં સાંકડ-મોંકડે એમને સમાવી લીધાં : આ વાત, પ્રધુમ્નભાઈ, તમે તો ડૂમો ભરાયેલા કંઠે, આંસુભરે કહી છે, પણ અમારી આંખો પણ ત્યારે છલકાઈ હતી. નિવૃત્તિ પછી ભારતની ખેપના ખરચ કાઢવા એમણે કીમિયો કર્યો : કોઈવાર બનસ્થલીમાં, ક્યારેક ચેન્નઈમાં, કદીક સૂરતમાં, તો ક્યારેક વળી દિલ્લીમાં યુવાનોને ડિઝાઈનકળા શીખવવાના પંદર-વીસ દિવસના શિબિરો યોજતા. એમનો પ્રવાસ-ખર્ચ તો નીકળતો, પણ તરુણ વિદ્યાર્થીઓ સાથેનો સહવાસ પણ એમની સર્જક-ચેતનાને લીલીછમ રાખતો. થોડા દિવસોનો આવો મેળો વીખાતો ત્યારે ઊર્મિલ વાતાવરણ સરજાતું : વિદ્યાર્થીઓ અને પ્રધુમ્નભાઈ આંસુઓ ખાળી ન શકતા. કોઈ અનુભવ, કોઈ પ્રસંગની વાત કરતા કરતા સંવેદનભીના થતા એમને વાર ન લાગતી.

1984ની સાલ. ભાવનગર આવેલા. કહે, ચાલો, રાજસ્થાનમાં થોડું રખડીએ. રાણકપુરમાં પહેલો પડાવ. સાથે યજ્ઞેશભાઈ [દવે] અને મનોહરભાઈ [દેસાઈ]. કહો, પ્રધુમ્નભાઈ, એ પછી બે વરસે તમે શિકાગોની જગવિખ્યાત આર્ટ ઇન્સ્ટિટ્યૂટના વિદ્યાર્થીઓને ભારતનો કલાપ્રવાસ કરાવેલો, તેનો વિચાર અમને ત્રણ 'વિદ્યાર્થીઓ'ને કલાજ્ઞાન આપ્યું હતું તેના ઉપરથી જ સૂઝ્યો હતો કે નહીં! રાણકપુરનાં દેવાલયો, રાજસ્થાનના અંતરિયાળ મુલકમાં પહાડો પર જાણે બુકાની બાંધીને ખડો હોય એવો બંકો રખેવાળ કુંભલગઢ, અને પછી ઉદયપુરની મધ્યયુગીન કલાસમ્પદા : આ બધાની સાચુકલી પહેચાન અમને કોણ કરાવત! રાજસ્થાનનું એ ભ્રમણ સ્મૃતિનું સંગી બની ગયું છે. મેં દહેશત દાખવી હશે કે આવા યોગ ફરી ક્યાં થવાના, ત્યારે તમે શું લખેલું, પ્રધુમ્નભાઈ, યાદ છે? —

"આપણે ભેળાં હર્યાંફર્યાં ને મંનભરી માણ્યા એ દિવસો ફરી કદી નહીં આવે એમ કેમ કહીશું? વીતે, નષ્ટ પામે એ તો સ્થૂળ. સૂક્ષ્મ તો અજરઅમર. મંનભર માણી જે જે ભીતર ભરી લીધું એ તો એવું ને એવું અકબંધ રહે. આપણે કેવળ ઉખેળવાની ખોટી ને માણી મોસમની પળેપળ ને રંગ-સુગંધ ભીતર અંજવાળતી પહેલાં જેમ પ્રગટી રહે! કાળનું તો સ્થૂળ જગમાં ચલણ, સૂક્ષ્મ સૃષ્ટિમાં ક્યાંચ એની નડતર નહીં. ° ° ° ભલા, આપણે તો મળ્યા-માણ્યાનો જ આનંદ વાગોળવાનો. સાચી ઝંખના હશે તો સહિયારી રખડપટ્ટીનો યોગ જરૂર આવશે."

અને અત્યારે સંભારું છું કે થોડાં વરસ પહેલાં એમણે લખેલું : “યુરોપ આવો તો આપણે સ્કેન્ડીનેવીઆમાં રખડીએ : મારે બાકી છે.” અરે, હમણાના મહિનાઓમાં બીજા કાવ્યસંગ્રહ માટેની થોડી સામગ્રી પહોંચાડી હતી, પ્રવાસ-નિબંધોનો સંગ્રહ 'ચંદરવો' પણ આયોજનમાં હતો. મને આશા બંધાણી હતી કે એ નિમિત્તે એક ખેપ મારશે અને થોડા દિવસના સહવાસનો અવસર ઊભો થશે. પણ નિયતિ તેની ચાલમાં અફર રહી.

2009ના આરંભમાં આંખોમાં એક અસાધ્ય રોગે ઘર કર્યું. તબીબી તપાસ કરાવી. ઓપરેશન થયું, પણ સુધારો ન ડોકાયો. વાંચી ન શકાય, ફોટોગ્રાફી ન થઈ શકે, કામકાજ વિના બેસી રહેવાનું : એ તે કાંઈ જિંદગી છે? નિરાશા ઘેરી વળી. ત્યાં અમેરિકાથી એક મિત્રનું તેડું આવ્યું : 'ભારતના વિવિધ લોકભરત વિશે વ્યાખ્યાનો આપવા આવો.' આ પ્રવાસમાં જ અંતકાળની અંધાણી આવી ગઈ હતી : આન્તોનેલ્લાને લાગ્યું કે હવે દીવો ઝળહળનાર નથી. બસ, એમણે ત્યાં પોતાનાં કાવ્યોનાં પઠન કર્યાં એ અંતિમ નીવડવાનાં હતાં. અમેરિકાથી પાછા ફર્યા, ને પંદર દિવસમાં 'કાઉન્ટાઉન' શરૂ થયું. પ્રધુમ્નભાઈનો યુવાનનો મિજાજ તો, આજે લાગે છે કે, નિયતિએ

પ્રયોજેલ એક મહોરું હતું. દમનો વ્યાધિ એવો કે રાત આખી શ્વાસને શાંત રાખવા માટે કૈંક નુસખા અજમાવ્યા કરે, ગાદી-ઓશિકાની ગોઠવણો બદલ્યા કરે. છતાં, અધૂરી નીંદરને ગણકાર્યા વિના નવા દિવસની દોડધામ માટે તાજમાજ થઈ જાય. પણ.....

પૂરાં અંશે વરસની આવરદા : વિવિધ વ્યાધિઓથી ઘેરાયેલી કાયા. પછી અપંગ બનીને જ જીવવાનો વારો આવે. જેમ ઉદય હોય છે તેમ અસ્ત પણ હોય છે. ભંગુરતાને અધીન માનવીની જીવન-ઝંખના તીવ્ર હશે તો એ ભવાટવિના સ્વાદ લેવા, તકલાદી આવરદાનું નહીં પણ જન્માંતરોનાં વરદાન ચાહશે. પ્રધુમ્નભાઈ, તમે ભીંત ફાડીને અંકુરિત થતા પીપળ વૃક્ષની માફક આ પૃથ્વી પર અચૂક અવતરશો, કણકણમાં ને ક્ષણક્ષણમાં, સકલ સ્થળ-કાળમાં નર્યા આનંદ-ઉલ્લાસ ભરી દેવા, 'રોમ રોમ હાંચે નર્યા આનંદ-અંધોળ' એવું ગાન છેડવા, ફરી ફરી આવશો. પ્રધુમ્નભાઈ, તમારો એ કોલ છે, આપણો કરાર છે.

[‘શબ્દસૃષ્ટિ’, સપ્ટેમ્બર 2009]

ચાર દાયકા પછી ગુજરાતી દલિતકવિતાના નવા સ્વરૂપે દર્શન

• ભી. ન. વણકર

બી / ઉમેશ સોલંકી

'તું છે કોણ?'

હું?

હું સદીઓથી ઘરામાં ખદબદતું બી

મળશે સ્હેજ અવકાશ

તો તુર્ત વૃક્ષ

હશે મને અઠ્ઠાવીસ ડાળ

બધ્ધી ડાળમાં મોકળી હળવાશ

બધ્ધાં પાનમાં વ્હાલ નીતરતી ભીનાશ

ત્યારે

છાંચડે મારા આવીશ તું

તો હું

નહીં પૂછું

તું છે કોણ?

કારણ

હું સદીઓથી ઘરામાં ખદબદતું બી.

ઉમેશ સોલંકી 'નિર્ધાર' નામના માસિકના તંત્રી છે. નવોદિત કવિ છે. ભારતીય સમાજવ્યવસ્થામાં સૌપ્રથમ પુછાતો પ્રશ્ન, 'તું છે કોણ?' જેમાં પ્રદેશ, ભાષા કે ધર્મ નહીં પણ જાતિ પુછાય છે. કેટલાક ગ્રામીણ પ્રદેશમાં 'કુણ બીના છો?' જેવી પ્રાદેશિક બોલીમાં પુછાય છે, જેમાં ચાતુર્વર્ણનો નિર્દેશ સહજ પ્રગટ થાય છે. મરાઠી કવિવર કેશવસુત દલિતોના પક્ષધર બની બિનદલિત સમાજને પૂછે છે, 'શા માટે પૂછો છો તમે કોણ?' પછી જવાબમાં કવિ કહે છે, 'આ અમે જ છીએ જેમના સર્જને અમૃત વરસાવ્યું, આ અમે જ છીએ જેમણે તમને માંગલ્યનું શરણ આપ્યું.'

અહીં 'તું છે કોણ?'નો પ્રત્યુત્તરમાં કવિ 'હું?'ને પ્રશ્નાર્થમાં મૂકે છે, વ્યવહારમાં 'તું' અને 'હું' અહીં જાતિપરખ પરિચય કે પછી તારું 'અસ્તિત્વ શું?' ઘડીભર કવિ પોતે પણ 'હું'ને પ્રશ્ન પૂછે છે. 'અહં બ્રહ્માસ્મિ' કે 'શિવોહમ્' જેવો કોઈ આધ્યાત્મિક સવાલ નવી કે 'પ્રશ્નોપનિષદ'નો કોઈ પ્રશ્ન નથી. કવિ કોઈ પ્રતિદોષ કે પ્રતિઘોષ કરવાને બદલે પોતાની એક નવી ઓળખ વ્યક્ત કરે છે,

'હું સદીઓથી

ઘરામાં ખદબદતું બી

મળશે સ્હેજ અવકાશ

તો તુર્ત વૃક્ષ'

ઊગવા માટે અવકાશ શોધતા, ઘરામાં ઘરબાયેલા બી સાથે પોતાની ઓળખ વ્યક્ત કરે છે. બીમાં રહેલી ક્ષમતા, સર્જકતા અને પ્રગટ હોવાપણાની સજીવી શક્તિ અસીમ છે. અહીં આકાશી વાત નવી, ઘરતી પરની વાત છે. બી વૃક્ષ નથી બની શકતું, કારણ, તેને અવકાશ નથી મળ્યો. 'ઐતેરેય ઉપનિષદ'ના ઋષિ ઐતેરેયમુનિ માતાને પૂછે છે, 'બીજા બાળકોની-ભાઈઓની જેમ મને મારા પિતા વહાલ નવી કરતા?' ત્યારે ઈતરા કહે છે, 'બેટા, આપણે ઘરતીપુત્ર છીએ.' ઘરતીમાં રહેલી ફળદ્રૂપતા સર્જનત્વ અને બીમાં રહેલી વૃક્ષ પ્રગટવાની ક્ષમતા આ બધું ય હોવા છતાં કવિ કહે છે, 'મળશે સ્હેજ અવકાશ ...' અને આ અવકાશ સાથે કવિ કહે છે 'સદીઓથી', અહીં કવિ નિજી સમસ્યાના તમામ સંદર્ભ વ્યક્ત કરે છે, દલિતોમાં રહેલી ક્ષમતા અપાર છે, પરંતુ દલિતોને વિકસવા માટે, પ્રગટ થવા માટે અવકાશ મળ્યો નથી અને તે ય સદોઓથી ... બીનું પ્રતીક લઈ કવિ અનેક ગર્ભિત સૂચિતાથી કલાત્મક રીતે અભિવ્યક્ત કરે છે.

બીજી ટૂંકમાં કવિ કહે છે,

‘હશે મને અઠ્ઠાવીસ ડાળ
બધી ડાળમાં મોકળી હળવાશ
બધ્યાં પાનમાં વ્હાલ નીતરતી ભીનાશ’

અહીં અઠ્ઠાવીસ ડાળનો ઉલ્લેખ કરીને દેશનાં અઠ્ઠાવીસ રાજ્યોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. આમ, આ વૃક્ષને રાષ્ટ્રીય ફલક મોકળી હળવાશ હશે પછી તો બધાં જ પાનમાં વ્હાલ નીતરતી ભીનાશ હશે. વૃક્ષ તેનાં ડાળે-ડાળે અને પાંદડે-પાંદડે ખીલી ઊઠશે. સમગ્ર રાષ્ટ્રમાં તે ફેલાયેલું હશે. રાષ્ટ્ર દેવો ભવઃ!
રાષ્ટ્રદેવતાને નમસ્કાર કરનાર નાગરિક બાબાસાહેબના શબ્દોમાં કહીએ તો, ‘હું પ્રથમ ભારતીય છું અને પછી પણ ભારતીય છું.’ આમ, ભારત-રાષ્ટ્રની ભાવનાથી ભીંજાયેલો નાગરિક સોળે કળાએ ખીલી ઊઠ્યો હશે. સ્વામી વિવેકાનંદ કહે છે, ‘આવનાર યુગ દલિતશક્તિનો હશે’. કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોર તેમની ‘રથયાત્રા’ રચનામાં કહે છે, ‘રાષ્ટ્રીય રથના કર્ણધાર શૂદ્રો હશે’ આવી કંઈક જીજીવિષાનાં કારણોસર બીમાંથી વટવૃક્ષ બનવાનાં સ્વપનાં સેવે છે અને ત્યારે કવિ કહે છે,

‘છાંચડે મારા આવીશ તું
તો હું,
નહીં પૂછું
તું છે કોણ?’

આજે દલિતો તરફ તિરસ્કારની ભાવનાથી પૂછવામાં આવે છે તે રીતે દલિતો નહીં પૂછે કે,

‘તું કોણ છે?’

અહીં સમભાવ, સદ્ભાવ મને સમરસતા (?) વ્યક્ત થાય છે. ‘ગીતાંજલિ’માં રવીન્દ્રનાથ કહે છે, ‘હે મારા દેશ, તે જેમને તિરસ્કાર્યા છે, અપમાન કર્યા છે તે તારે ભોગવવા પડશે.’ દલિતસાહિત્ય વિદ્રોહ, અને પ્રતિશોધની ભાવનાથી પ્રગટ થયું છે એવું આ કવિ માનવાનું ના પાડે છે. ગુજરાતી દલિતકવિતાના આજે ચાર દાયકા પછી નવાં દર્શન થાય છે પ્રતિશોધ નહીં પણ બંધુતા, સમાનતા અને સ્વતંત્રતા સૌ માટે હોવાનું કવિ અહીં પ્રગટ કરે છે. તું મને હુંના કારણે તો ‘સાબાર ઉપર માનુષ સત્ય’ (ચંડીદાસ) જેવું સનાતન સત્ય ભુલાઈ ગયું છે. રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે યથાર્થ જ કહ્યું છે, ‘આપણી સંસ્કૃતિ ત્યારે જ એની પૂર્ણતાને પામે છે જ્યારે માનવતાને પ્રગટ કરે છે ... માનવજગતને યાતના સહન કરવી પડે છે કારણ કે અનેકવિધ

ગતિ તાલબદ્ધ નથી.’ આમ, કવિ ઈચ્છે છે કે હું સદીઓથી ધરામાં ખદબદું છું તેમ અન્યને નસીબે ના હો! તેમ છતાં સદીઓની યાતના કોઈ એક રાતમાં પૂર્ણ ના થાય,

આમ જો કહેવા બેસું તો યુગો વીતી જશે
આમ જો તું સાંભળે, તો એક ક્ષણની વાત છે
એક રાતાયોળ ગુલમહોરે જે આરંભી હતી
હવે અનાદિકાળથી મ્હોરેલ પ્રણી વાત છે

- ભગવતીકુમાર શર્મા

આ પ્રણને વર્ણવવા બેસીએ તો યુગો વીતી જાય, પરંતુ ક્ષણમાં પૂર્ણ કરવી હોય તો માનવતા, બંધુતા અને પ્રેમ પૂરતો છે. આ ભાવનાથી બંધાયેલી પ્રજાની નાતો છે પરિણામે રાષ્ટ્ર પ્રગતિના પંથે આગળ વધી રહ્યું છે. કવિ કરસનદાસ માણેકના શબ્દોમાં કહીએ તો,

‘નથી ગમતું ઘણું, પણ કૈંક તો એવું ગમે છે,
બસ એને કારણે આ ઘરતીમાં રહેવું ગમે છે.’

આમ, કવિ સમગ્ર કવિતામાં દલિતોમાં રહેલી ‘વૃક્ષ’ બનવાની અમાપ ક્ષમતાને વ્યક્ત કરે છે, જેમાં રાષ્ટ્રભાવના, માનવતા અને બંધુતાની વાત કરીને દલિતકવિતા એ પ્રતિશોધની નથી, પરંતુ રાષ્ટ્રીય ભાવનાથી રંગાયેલી માનવીય સમરસતાની (?) કવિતા છે તે અહીં ‘બી’ના કલ્પન દ્વારા કવિએ સુપેરે વ્યક્ત કરી છે.

(પ્રગટ : ‘દિશા’ 15 સપ્ટેમ્બર, 2009)

તાળાબંધી

• સલિલ ત્રપાઠી

તાળાબંધી
સાથે થઈ હુકમની ઘોષણા
“મોં પર બાંધ બુકાની”
“અજાણ્યા લોકોથી દૂર રહે”
“હાથ ધો”
ત્યારે કોઈએ
કહ્યું નહોતું તને
આંખે પડદા પાડવાનું
સરવા રાખ કાન
બની જા નિરીક્ષક
એક દિવસ
દરવાજો ખુલશે
બુકાની ખરી પડશે
અને
શબ્દો હશે ઉત્સુક
વહેવા ફરી એક વાર
ત્યારે
તું શું બોલીશ?

સૌજન્ય : “નિરીક્ષક”, 16 જૂન 2020; પૃ. 16

કાવ્ય તે વાતનો ઇશારો કરે છે જેનો વિચાર માનવીને જીવનમાં કદી કદી આવતો હોય છે.

ઘણાંયે વર્ષો પહેલાં લખેલું, અને હાલ મઠારેલું આ કાવ્ય મૂળ ડબ્લ્યૂ.બી. ઈટ્સના અને કવિ બચ્ચનના આધારિત કાવ્ય પરથી રચાયું છે.

તો શું ?

- વિરાઈ કાપડિયા

જ્યારે એ ભણતો'તો ત્યારે સહપાઠીઓ ફૂટેતા'તા,
મિત્ર, કરો કંઈ એવું જેથી આગળ જઈને કાઠો નામ;
એણે પણ એવું જ વિચાર્યું અને નિયમ-સંયમ સાધ્યો,
અને યુવાનીનાં વર્ષોને કરી નાખ્યાં આરામ હરામ.

કોઈ પ્રેત પુરાતન બોલ્યું,

એવું કરી નાખ્યું તો શું?

એણે જે કંઈ રચ્યું, પઢ્યું એને દુનિયાના લોકોએ;
એની એટલી ખપી કિતાબો, ઘનનો એવો ઢગ લાગ્યો,
જે ઇચ્છ્યું તે ખાધું, પહેર્યું અને ખવાડ્યું મિત્રોને,
મીત બન્યો જે એનો એણે સાથ નહીં એનો ત્યાગ્યો.

કોઈ પ્રેત પુરાતન બોલ્યું,

એવું કરી નાખ્યું તો શું?

એણે જે સુખ-સપનાં જોયાં'તાં તે સર્વે સત્ય થયાં —
પત્ની, પુત્રી, પુત્ર, રહેવાને સુંદર નાનું શું ઘર,
સાફ જગા જેમાં કોબી ને કંઈક ટમેટાં ઊગતાં હો,
કવિ, લેખક, સાહિત્યિક આવે એને મળવાને સાદર.

કોઈ પ્રેત પુરાતન બોલ્યું,

એવું કરી નાખ્યું તો શું?

વૃદ્ધ થયો તો એને લાગ્યું મારું કામ સમાપ્ત થયું,
મેં શૈશવની મધુ આશાઓને જીવનમાં રૂપ દીધું,
મૂર્ખ મને ભાંડે મનભર, પણ મેં ક્યારે હિમ્મત ખોઈ,
એક કામને હાથ લીધું'તું તેને મેં પરિપૂર્ણ કીધું.

કોઈ પ્રેત પુરાતન બોલ્યું,

અને જોરથી,

એવું કરી નાખ્યું તો શું?

e.mail : vkapmail@yahoo.com

'ટોળું અને સત્ય'

• રાધિકા પટેલ

એ લોકો

'સત્ય'ને એક પાત્રમાં લઇ

પીગાળે છે.

પછી, એક બીબામાં ઢાળી

બનાવે છે -

નવું 'સત્ય'.

'સત્ય'

હવે, કોઈ પદાર્થ નથી;

છે માત્ર આકાર ...!!

*

ટોળાંમાંથી એક પથ્થર આવ્યો છે.

પથ્થર કોણે ફેંક્યો -

જાણવું છે સત્ય.

શું ગાયબ કરી શકાય ?-

દુનિયાના બધાં જ પથ્થર ...!!

*

એક ટોળું

તલવારો લઈને 'એ'ની પાછળ પડ્યું;

હાંફતું-હાંફતું 'એ'

આવીને લપાઈ ગયું - મારી પાછળ,

અને હું - 'સત્ય'ની પાછળ ...!

કોણ-કોને બચાવશે ?

*

એ જાદુગર (ટોળું)

“આબરા ... કા ડાબરા ...”કહીને,

જાદુગરી બોટલમાંથી

કાઢ્યાં કરે છે -

અવનવાં 'સત્યો'.

મને આશ્ચર્ય થયાં કરે છે

એને બોટલમાં નાખ્યાં કોણે ?

*

ટોળું પરણીને લાવ્યું -

'સિદ્ધિ' નામની રૂપયોવનાને.

કોઈએ એના હોઠ ચૂમ્યાં,

કોઈએ સ્તન,

તો કોઈએ

બધાએ ભોગવી એને -

વારાફરતી.

સવારે 'મોઢું' જોવાનો રિવાજ;

લોકો આવે ... ને જુવે “વાહ કેટલી સુંદર”

'સત્ય' પણ આવ્યું એને જોવા;

ધૂંધટ ઉઠાવીને જોયું તો ગાયબ હતી -

એની આંખો ...!!

*

ટોળાંને મળ્યાં છે

કેટલા ય 'હાથ' ...

કેટલા ય 'પગ' ...

અને કદ કરતાં પણ લાંબી - 'જીભ'.

જે ટોળાંને નથી મળી, એ -

'સત્ય'ને મળી છે -

માત્ર 'આંખો'.

*

મારી સામે જામી રહેલો

મેળો.

સમૂહગીતોનો બુલંદ નાદ!

પણ .. દૂર પેલી દેરીમાંથી સંભળાય છે

પ્રાર્થના.

મેળામાં જઉં કે મંદિરે ?

*

સહેજ અદ્ધર માટલીમાં છે -

સઘળાં સુખ.

આંબી તો જવાય;

એકબીજાની પીઠપર પગ મૂકી,

દોથો ભરી લેવાનો -

વારાફરતી.

પણ,

હું જોયા કરું છું -

આકાશ સુધી લંબાયેલી પાતળી દોરી પર -

ચડતી, પડતી અને ફરી ચડતી

'કીડી'ને.

છેવટે, પહોંચવાનું ક્યાં ?

e.mail : radhikapatel1976@yahoo.com

ઓનલાઈન બેઠક

વાચકજૂથની ઓનલાઈન બેઠકની તરતપાસ માટે કેટલાક મિત્રો શનિવાર, 21 જૂન 2020 ના રોજ સ્કાર્પ વડે જોડાયા હતા. આ પરિક્ષણ એકંદરે સફળ રહ્યું હતું. અત્યારના તબક્કે આ રીતે આપણી માસિકી બેઠકો ચલાવી શકાય એવી શક્યતા ઊભી થઈ છે.

આગામી 'કાવ્યચર્યા'ની બેઠક **શનિવાર, 04 જુલાઈ 2020ના રોજ 14:00** કલાકે સ્કાર્પના માધ્યમે આપેલી વેબલિન્ક વાટે મળશે.

વેબલિન્ક: <https://join.skype.com/dqZaRtGEJ43s>

વાચકજૂથના સભ્યોને એમના કૉમ્પ્યુટર કે આઈપેડ જેવા સાધનોમાં સ્કાર્પ ઇનસ્ટોલ કરવાનું સૂચવીએ. બને તો તમારું એકાઉન્ટ પણ બનાવી લોગઈન કરતા શીખી લેવું. જો સ્કાર્પ અગાઉથી ઇન્સ્ટોલ નહીં હોય તો આપેલી લિન્ક પર ક્લિક કરવાથી એ તમને સ્કાર્પ ઇન્સ્ટોલ કરવાનું સૂચવશે. સ્કાર્પ ઇન્સ્ટોલ થયા બાદ તમે વગર ખાતાએ ગેસ્ટ તરીકે પણ જોડાઈ શકશો.

કોરોના વાયરસ : શિક્ષા, જવાબે શિક્ષા

ડૉક્ટર ઈકબાલ સાહેબની ક્ષમા સાથે “મહેક” ટંકારવી સાહેબે જોરદાર વાત અને કોરોના સમસ્યાનું સચોટ પોસ્ટમોર્ટમ કર્યું છે.

શિક્ષા

કેવો ઉત્પાત મચાવ્યો છે તે દુનિયાભરમાં કેદી માણસને બનાવ્યો છે તે દુનિયાભરમાં જા, દહે થા, હવે ચાલ્યો જા દૂર વસ્તીથી મૂબ માણસને ડરાવ્યો છે તે દુનિયાભરમાં

જવાબે શિક્ષા

આહ નિશ્વાસનો આ છે જવાબ, સમજી લે તારા દુઃખનો આ છે હિસાબ, સમજી લે તે કયામતના પહેલાં જ કયામત સર્જી છે આ કુદરતનો જબરદસ્ત અઝાબ, સમજી લે

હાથ જાલિમના જો રોકાશે તો હું ચાલ્યો જઈશ લોહીની હોળી જો બંધ થાશે તો હું ચાલ્યો જઈશ એની કૃપાનો નથી બંધ કદી દરવાજો દિલથી તોબા જો હવે થાશે તો હું ચાલ્યો જઈશ

યુદ્ધનો અંત હવે લાવો તો હું ચાલ્યો જઈશ બોંબગોળાઓ ન વરસાવો તો હું ચાલ્યો જઈશ સેંકડો માનવો ઘરબાર વિના રજા છે આશરો એમને જો આપો તો હું ચાલ્યો જઈશ

આભરૂ નારીની સચવાશે તો હું ચાલ્યો જઈશ થઈ જે બેવાઓ તે હરખાશે તો હું ચાલ્યો જઈશ ફેરવો હાથ હવે જઈ યતીમના માથે એમના ચહેરાઓ મલકાશે તો હું ચાલ્યો જઈશ

એને ત્યાં દેર છે, અંધેર નથી, સમજી લે આહ મજલૂમની નથી ખાલી જતી, માની લે તે જે અપનાવી છે ફિરઓનિયતને ત્યાગી દે આ નશો છોડ અહમનો ને શિર ઝુકાવી લે

આગ નફરતની લગાવી છે તે બુઝાવી દે પ્રેમની શમ્આ હવે તો બધે જલાવી દે ભાવના રાખ 'વસુધૈવ કુટુમ્બકમ'ની તું પૃથ્વીને સ્વર્ગ સમી પ્રેમથી બનાવી દે

શ્રેષ્ઠ સર્જન છે તું કુદરતનું, શ્રેષ્ઠ બનતાં શીખ દઈમંદોથી, ઝઈકોથી પ્રેમ કરતાં શીખ ધર્મને નામે ઝઘડવાનું હવે ભૂલી જા એ છે સર્વોપરી, માલિકથી હવે ડરતાં શીખ

રહેમ તું કર તો ઉપરવાળો રહેમ કરશે પછી દીનદુખિયાની દુઆઓ તુજને મળશે પછી કર હવે ખલકની ખિદમત, ખુદાને રાજી કર એ થશે રાજી તો આફત-બલાઓ ટળશે પછી

આટલું કર તો ટળી જાશે આ અઝાબ હવે વાયરસ બોલું છું, મારો છે આ જવાબ હવે

- મહેક ટંકારવી (બોલ્ટન, યુ.કે.)

માણસો

બેસતાં ઊઠતાં ચાલતાં હોય છે!

માણસો ઊંઘતાં જાગતાં હોય છે!

ચણામાં હાડકાં હોમતાં હોય છે!

માણસો ધર્મમાં માનતાં હોય છે!

ગેબની વારતા માંડતા હોય છે;

માણસો આલમાં ઊડતાં હોય છે!

ખપ પકચે બારણાં ખોલતાં હોય છે!

માણસો અન્યથા લાપતા હોય છે!

એટલે અડધા પડધા થતાં હોય છે!

માણસોની ભીતર શૂન્યતા હોય છે!

- ભરત ભટ્ટ

કસુંબલ આંખડીના એ કસબની વાત શી કરવી ? કલેષું કોતરી નાજુક મીનાકારી કરી લીધી !

-* અમૃત 'ઘાયલ' *-

'સ્વભાષાનું ગૌરવ કરવું એ તો 'ઘાયલ'નું વ્રત રહ્યું છે', કહીને વિનોદ જોશીએ 'ઘાયલ : વ્યક્તિમતા' નામે લેખમાં લખ્યું છે : 'સૌરાષ્ટ્ર રાજ્ય હતું. એ વખતે વડાપ્રધાન જવાહરલાલ નહેરુ રાજકોટ આવેલા. એમની પાસે કાવ્યપાઠ કરવા માટે કવિઓની પૂર્વસમ્મતિ લઈ એક બેઠક યોજેલી. આયોજકોનો આશય નહેરુજીને ઉર્દૂ કાવ્યો સંભળાવવાનો હતો. પણ 'ઘાયલે' તો કાવ્યપાઠ વેળા નહેરુજીને કહેલું : 'હજૂર ! હમ તો અપની માદરી જબાન ગુજરાતી મેં કલામ કહતે હૈં શાયદ હજૂર સમજ ન પાયેં તો ખતા માફ કીજિયેગા.' નહેરુએ આ વાત પ્રમાણી ઉલ્લાસપૂર્વક કહેલું : 'અરે હમ તો બાપુ કે સાથ બરસોં રહે હૈં. ઉનકી જબાન સિફ સમજતા નહીં હું, બોલ લી સકતા હું આપ શૌખ સે આપકી જબાન મેં કવિતા સુનાઈયે.' એ વખતે ઘાયલે આ મુક્તકો સંભળાવેલા :

(૧)

જૂનુંપાનું મકાન તો આપો,
ધૂળ જેવું ય ધાન તો આપો.

સાવ જૂઠું શું કામ બોલો છો ?
કોક સાચી જબાન તો આપો.

(૨)

થોડો ઝાઝો હિસાબ તો આપો,
ખોટોસાચો જવાબ તો આપો.

બાગમાં લાગ છે અમારો પણ,
એક વાસી ગુલાબ તો આપો,

(૩)

મુક્તિનું એને સાજ તો આપો.
આદમીનો અવાજ તો આપો.

માઈના પૂત માનવીને પ્રથમ
માનવીનો મિજાજ તો આપો.

(૪)

સુખના બે-ચાર શ્વાસ તો આપો,
જિંદગાનીનો ભાસ તો આપો.

મુક્ત વાતાવરણના સ્વામીઓ
કેં હવા કેં ઉજાસ તો આપો.

શેખાદમ આબુવાલાએ આ પ્રસંગ 14 ફેબ્રુઆરી 1977ના "જનસતા"ની પોતાની 'આદમથી શેખાદમ સુધી' નામક કૉલમમાં ટાંક્યો છે. શેખાદમ લખે છે : 'મેં પૂછ્યું : 'પછી

નહેરુજી શું બોલ્યા ?' ઘાયલે કહ્યું : 'મને પૂછ્યું : ક્યોં એસા કહેતે હો ?' મેં જવાબમાં કહ્યું : 'કવિ જનતા કા મુખ હે, ઉસે જનતા કે દુઃખ કો બયાન કરના ચાહિયે.' નહેરુજીએ કહ્યું : 'ઝુર, શાયર કા યે ફર્ક હે. લેકિન મુલકને ક્યા તરકકી નહીમ કી ?' કોણ જાણે કેમ, મારાથી બોલાઈ ગયું : 'આઝાદીને હવે વીસ વરસ પૂરા થવા આવશે. મારી શેરીની ગટર હજી બની નથી.' 'ઘાયલ'ના આ નિખાલસ પ્રત્યુત્તરમાં એક સમ્પૂર્ણ કવિનું તેજ છે. કવિના આત્મગૌરવનો રણકો છે.

વિનોદ જોશીએ એક બીજી ઘટના ય નોંધી છે :

સૌરાષ્ટ્ર રાજ્યના મુખ્યમંત્રી ઉછરંગરાય ઢેબર હતા ત્યારે ધારાસભ્યોની ઉપસ્થિતિમાં કાવ્યપાઠ કરવાનું કહેવા 'ઘાયલ' પાસે એક ઉચ્ચ અધિકારી આવ્યા. 'ઘાયલે' ઘસીને ના પાડી પોતાની પૂર્વસમ્મતિ લેવાવી જોઈએ એવો આગ્રહ દર્શાવ્યો.. પેલા અધિકારીએ કહ્યું : 'તમે સરકારી નોકર છો એનો તો વિચાર કરો ! હું મુખ્યમંત્રીનું નિમંત્રણ લઈને આવ્યો છું !' 'ઘાયલે' ઊકળી ઊઠી જવાબ આપ્યો હતો : 'અમૃતલાલ લાલજી ભટ્ટ સરકારી નોકર છે, 'ઘાયલ' નથી.' અને 'ઘાયલ' કાવ્યપાઠ કરવા નહોતા ગયા.

'ઘાયલ'ના પ્રથમ ગઝલસંગ્રહ 'શૂળ અને શમણાં'નું વિમોચન (એ વખતે વિમોચન માટે 'બહુમૂલ્ય' શબ્દ વપરાતો) થયું તે પ્રસંગે ઢેબરભાઈ ખાસ હાજર રહેલા અને પેલો પ્રસંગ યાદ રાખી 'ઘાયલ' માટે પોતાને ગૌરવ થયાનું જાહેરમાં કહેલું.

oooooooooooooooooooo

જેવું અન્ન તેવું મન

ભીષ્મ પિતામહ બાણશૈયા પર પડેલા હતા, ત્યારે યુધિષ્ઠિર તેમની પાસે ધર્મનું જ્ઞાન મેળવવા ગયા. તેઓ ઉપદેશ આપી રહ્યા હતા તે દરમિયાન દ્રૌપદીને હસવું આવી ગયું.

ભિષ્મે પૂછ્યું, 'દીકરી, તું આટલી શીલવંતી છે છતાં અસમય કેમ હસી રહી છે?'

દ્રૌપદીએ કહ્યું, 'પિતામહ, અપરાધ ક્ષમા કરો, પરંતુ મારા મનમાં એક વિચાર આવ્યો કે આપ અત્યંત જ્ઞાની છો અને અત્યારે ધર્મીપદેશ આપી રહ્યા છો, તો ભરી સભામાં મારા વસ્ત્રોનું હરણ થઈ રહ્યું હતું તે સમયે આપનું ધર્મજ્ઞાન ક્યાં ગયું હતું ? એ વિચાર આવવાથી મને હસવું આવી ગયું.'

પિતામહે કહ્યું, 'દીકરી, તું જે વિચારી રહી છે તે બરાબર છે, પરંતુ સાચી વાત એ છે કે તે સમયે હું દુર્યોધને અન્યાયપૂર્વક ઉપાજીત કરેલું કુદાન્ય ખાઈ રહ્યો હોવાથી મારી બુદ્ધિ પણ અશુદ્ધ બની ગઈ હતી. મારું મન કુસંસ્કારયુક્ત બની ગયું હોવાથી અન્યાય વિરુદ્ધ હું બોલી શક્યો નહોતો.

મનુષ્ય જેવું અન્ન ખાય છે તે પ્રમાણે તેની બુદ્ધિ અને મન વ્યવહાર કરે છે. આથી જ શાસ્ત્રોમાં સાધનશુદ્ધિ ઉપર વિશેષ ભાર મુકવામાં આવ્યો છે. મન - બુદ્ધિને વિકૃત કરે તેવાં પકવાન જતાં કરીને અન્યાય વડે ઉપાજીત કુસંસ્કારી ધાન્ય કદી ખાવું જોઈએ નહિ. બુદ્ધિ વિકૃત થવાથી સમગ્ર જીવન વિકૃત થઈ જાય છે. •